

Тодор ЧЕПРЕГАНОВ

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип

ЕКОНОМСКАТА СОСТОЈБА ВО МАКЕДОНИЈА СПОРЕД БРИТАНСКАТА ДИПЛОМАТСКА КОРЕСПОНДЕНЦИЈА И ИЗВЕШТАИТЕ НА ВОЕНИТЕ МИСИИ (ЈАНУАРИ 1945-АВГУСТ 1945)

Abstract: *British military missions on the territory of Macedonia began to infiltrate in the fall of 1943, and the US in mid-1944. According to the tasks they had received from their headquarters, their basic job was to see who was fighting Nazi fascism and to provide military information and with this make it possible to send military aid to them. In their reports, both British and US missions send messages to their headquarters about the engagement of the Macedonian partisans in the fight against the Bulgarian, German and Italian occupiers and collaborators. Their reports shed light on the struggle of the Macedonian people during World War II. The missions, despite the fact that they were tasked to report only on the military aspect of the war, they could not but refer, in their reports, to political, economic, educational, agricultural, transport, etc. aspects of the life of the Macedonian people. The article deals with socio-economic, educational, social and transportation situation in Macedonia immediately after the liberation of Macedonia.*

Key words: *Macedonia, British military mission, American military mission, economics, transportation, education, mines, airports*

Веднаш по своето конституирање АСНОМ¹ избрало и органи како Президиум (Претседателство) на АСНОМ од 22 члена. За прв претседател бил избран Методија Андонов - Ченто кој ја вршел и функцијата претседател на АСНОМ, а до изборот на владата (16 април 1945) ја вршел и таа функција. Биле избрани и шест поверенства на че-

---

¹ Одржано на 2 август 1944 година во манастирот Прохор Пчински. До средината на април 1945 година, кога е избрана Првата влада, ја врши функцијата на врховно законодавно и извршно тело на Демократска Федерална Македонија.

ло со повереници како органи на државната управа. Клучен орган на власта бил Президиумот на АСНОМ.²

Активноста на Президиумот на АСНОМ била насочена кон организирање на органите на власта, обнова на стопанството и економијата“. Во тој контекст Президиумот на АСНОМ му посветил посебно внимание на понатамошното организирање на органите на власта, односно Народноослободителните одбори кои биле сметани за „основна база на државната власт“.³,

Приоритет на АСНОМ било пред сè заживувањето на стопанството и економијата. Таа задача на себе ја презело поверенството за народно стопанство и економска обнова.

Уредувањето на новата власт непосредно по ослободувањето не можеле да останат надвор од видокругот и на британските и американските членови на воените мисии кои и по ослободувањето останале во Македонија. Тие покрај информациите за политичките промени, со посебно внимание ги следеле и промените во општествено-политичкиот и економскиот живот. Интересот на мисиите пред сè бил насочен кон тоа какви се промени ќе направи политичкото раководство на НОВ и ПО на Македонија, односно дали ќе се впушти во воведување на комунистички методи во општествено-политичкиот живот или ќе останат на правото на почитување на приватната сопственост. Од тие причини со посебно внимание биле следени сите промени во економскиот живот и транспортот.

Уште на почетокот на 1945 година членот на британската воена мисија Bethesda мајорот Милер со радиограма го известува (2 февруари 1945) одговорниот офицер на 37-та американска воена мисија дека „АСНОМ формира централна владина агенција т. н. ЦЕНЗЕМПРОЗ⁴ за купување и дистрибуција на сите земјоделски производи во Македо-

² Види поопширно: *Зборник на документи од Антифашистичкото собрание на Народното ослободување на Македонија (АСНОМ)*. „Документи за образувањето и законодавно извршната дејност на АСНОМ од Преспанското советување на ЦК КПМ до Првото вонредно заседание на АСНОМ (2. VIII 1943 – 28/30. XII. 1944“), (Скопје: Институт за национална историја, 1964).

³ *Зборник на документи*.

⁴ На 10. 01. 1945 година Президиумот на АСНОМ донел „Повелба за устројството на централа за распределување на земеделските производи (Ценземпроз)“ со цел да му предложи на Стопанскиот совет при Президиумот на АСНОМ план за откупување на земјоделските производи и цени по кои ќе се врши откупувањето. „Службен весник“ на федерална единица Македонија во демократска и федеративна Југославија, бр. 1, год. 1, 1945.

нија“што според Милер значело дека „малите сопственици ќе бидат принудени да продаваат директно на ЦЕНЗЕМПРОЗ по фиксни цени диктирани од агенцијата“ и дека под контрола на државата се нашле: „пченица, пченка, јачмен, р’ж, овес, ориз, семиња за масло, опипум, сончоглед, леќ, памук, волна“. Исто така известува и дека „постигнат е договор меѓу АСНОМ и властите од УРОШЕВАЦ за размена на пченица за македонски ориз во сооднос 7 килограми пченица за 1 килограм ориз“ и дека на територијата на Македонија биле во оптек како легално средство за плаќање бугарските левови со „исклучок на следните книжени банкноти: 5 000 лева (издадени 1942), 250 лева (издадени 1944 серија U i W), 5 000 лева владини/ обврзници од 15 ноември/19/44“, а дека „банкнотите од 250 лева беа печатени и пуштени на пазарот од Германците по бугарската капитулација⁵ и не се во употреба во Бугарија“. Од своите информанти бил известен дека „110 милиони лева биле предадени во СКОПЈЕ“. Исто така истакнува дека во легална употреба биле и „албанските пари...во областите кои се наоѓале под албанска окупација“. Размената била 5 лева за 1 лек, а дека на црниот пазар размената на злато била „20-21,000 лева за една златна англиска пара, 18,500-19,500 лева за еден наполеон“. И самиот тој бил свесен во каква состојба се наоѓа новата власт во Македонија во градењето на законодавната, судската и извршната власт и дека на истата и недостасувале пари и дека истите преземала мерки паричното салдо да се зголеми поради што „сопственоста и стоката на трговците исто така е одачочена“.⁶ Во својот извештај тој прави осврт и на состојбата на комуникациите кои по повлекувањето на Германците биле во многу лоша состојба, но истите секојдневно се обновувале. Тој истакнува дека железничката линија од „ВРАЊЕ до СКОПЈЕ скоро е завршена. На северната обала на ВАРДАР во СКОПЈЕ е изградена привремена железничка станица“ но дека „линијата од КАЧАНИК за СКОПЈЕ до ГЕВГЕЛИЈА не работи“. Во својот осврт за состојбата на патиштата известува дека „патиштата низ Македонија се во употреба освен патотод ВЕЛЕС за ИЗВОР до ПРИЛЕП и од КИЧЕВО за СТРУГА до ОХРИД кои сè уште не се поправени. Повремено се појавуваат снежни наноси на поголемиот дел од патиштата преку планините, но тие брзо се чистат од страна на селаните“. Во однос на поврзаноста со телефонски линии истакнува дека „разводна плоча која се очекува од Бугарија за СКОПЈЕ, се верува

---

⁵ По 9 септември 1944 година.

⁶ *Британските воени мисии во Македонија, документи 1942 – 1945*, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Државен архив на Република Македонија, Матица Македонска, 2000), 469.

дека има 2,000 линии...телефонски врски постојат од СКОПЈЕ до ВРАЊЕ. Исто така, може да постојат и некои села кои се поврзани со телефон, но тоа не е сигурно“.⁷

Мајорот Милер се осврнува и на реакциите на населението на мерките кои ги преземале новите власти во воведувањето на новата власт. Тој ќе истакне дела „озборувањата и незадоволството против владините деспотски методи стануваат на еден илегален начин, бидејќи луѓето се исплашени да ги искажат сосема отворено своите погледи од страв од репресалии. Слободата на говорот не постои. Ова незадоволство веројатно ќе се зголеми кога ЦЕНЗЕМПРОЗ ќе започне да работи и кога селаните ќе бидат лишени од можноста своите производи да ги носат и да ги продаваат на пазар по повисоки цени“.⁸

Во однос на состојбата на рудниците мајорот Милер, според информациите кои ги добил, истакнува дека рудникот:

„1. ‘Нада’ е поплавен, но работите започнаа на пумпите и спасувањето на поплавената опрема. Се очекува да започне со работа во средината на февруари /19/45“.

„2. Рудниците ‘Горанце’, ‘Орашје’, ‘Трменик’, ‘Станковац’, ‘Кафе-Оцак’, ‘Раскоп’, ‘Часак’ и ‘Јазинци’ не се оштетени и може да отпочнат со работа веднаш.

„3. Рудникот ‘Валандово’ – Окното и некои машини се уништени.

„4. Рудникот ‘Лојане’ – тунелите се неоштетени, но целокупната надземна инсталација е уништена.

„5. Централата ‘Радуша’. Се известува дека е малку оштетена од Албанците, а не од Хуните⁹ кои ја напуштиле неоштетена. Околу 80% од моторите се отстранети и скриени од Албанците, но сега се откриени и поголемиот дел од нив се очекува да се вратат во добра состојба“. Во однос на трансформаторите мајорот известува дека се „многу малку оштетени и се верува дека сега повторно работат со што е овозможено испумпување на водата од рудникот ‘Нада’“. Во разговор со инженер од редовите на новата власт кој бил одговорен за реконструкцијата на рудниците Милер дознал дека „централата ‘Радуша’ е застарена и дека како таква немаат намера повторно да ја активираат“, а „трансформаторите ќе бидат употребени за да се обезбеди струја за рудниците.

⁷ Британските воени мисии, 469.

⁸ Британските воени мисии, 469.

⁹ Термин со кој Британците ги именуваат Германците.

Остатокот од опремата ќе биде однесен во Ханриево¹⁰ и ќе се употреби каде што ќе биде потребно¹¹, а известува дека и „теснолинејската пруга и железничкиот парк не се оштетени. Електрична струја се зема од ‘Матка’“ и според мислењето на Милер „партизаните планираат да го обноват Ханриево на сметка на Радуша и се надеваат да ја завршат работата со следното лето“.¹²

Во однос на резервите на руда мајорот Милер успеал да дојде до информации дека имало околу 3,000 тони руда за извоз кои содржеле околу 46% злато и дека „само во областа Радуша веднаш се подготвени за извоз без миене или други процеси“. Во однос на рудникот за олово „Добрево“, во Злетовската област, според информациите кои ги добил од информаторот, неговиот капацитет бил 4.500 тони на месец, дека содржел 11,6% руда, а и дека „Хуните потрошиле 100,000,000 лева во развојот на рудникот“, но тој не можел да дојде до информации во каква состојба се наоѓал во моментот. Во однос на централата „Пробиштип“ – добил информација дека била неоштетена и дека „стариот трансформатор е демонтиран и однесен, а е донесен нов во делови кои се оставени немонтирани и недопрени. Партизаните очекуваат дека ќе можат да го монтираат и централата би започнала со работа следната пролет“. Во однос на состојбата со каменоломите тој истакнува дека нивната состојба била добра и дека „голема количина на површината е подготвена за извоз. Партизаните нема да ја започнат работата во каменоломите се додека не најдат пазар“. И во однос на електричните централи „Матка“ на реката Треска и централата „Тетово“ истакнува дека и двете се во добра состојба и неоштетени.¹³

Посебно внимание во својот извештај мајорот Милер посветува на состојбата со железницата. Дава детални податоци за состојбата во која се наоѓала железничката мрежа во Македонија. Според неговите информации:

„1. Од ГЕВГЕЛИЈА до ГРАДСКО - од крај до крај големи оштетувања. Двата моста во близината на ГРАДСКО уништени...; 2. Железничката станица кај ГРАДСКО има неколку оштетувања..., голем дел од возниот парк е уништен; 3. Од ГРАДСКО до ВЕЛЕС - практично целата должина на линијата е оштетена или со пресечување на шините...или со пресечување на праговите...со помош на специјален плуг...; сите мостови уништени; 4. ВЕЛЕС - не се достапни детали за

¹⁰ Денешно Ѓорче Петров.

¹¹ Британските воени мисии, 472.

¹² Британските воени мисии, 473.

¹³ Британските воени мисии, 474.

штетата на железничката станица за кои се известува дека се тешки; најновите информации истакнуваат дека 1 локомотива била поправена, 1 мобилен кран е во употреба и 1 локо/мотива/ се поправа; 5. Од ВЕЛЕС до СКОПЈЕ - сите мостови се срушени, пругата многу оштетена; 6. СКОПЈЕ - железничката станица, главната зграда и многу гаражи оштетени или уништени...; сите пруги систематски пресечени...; гаражите на локомотивите стојат..., но некои машини уништени и некои отстранети, меѓутоа, неколку струга, кранови и преси се неоштетени. Резервоарите за вода и пумпите оштетени. Приближно 85 локомотиви меѓу Скопје и Ханриево се уништени...8 локомотиви можат да се поправат од кои 3 веќе се во ред. Голем број од возниот парк е уништен, само 30 до 40 вагони не се оштетени. На противавионскиот покажувач... еден дел му недостасува и е оштетен со чекан; 7. Од СКОПЈЕ до КАЧАНИК - големи оштетувања на пругата и мостовите. Мостовите преку Вардар и Ханриево уништени...;¹⁴ 8. Од СКОПЈЕ до РИСТОВАЦ - големи систематски оштетувања по целата пруга. Мостот преку Вардар кај Скопје уништен..., исто така сите мостови северно; 9. Од ВЕЛЕС до КОЧАНИ - мостот преку Вардар кај Велес оштетен...; други информации не се достапни; 10. Од ВЕЛЕС до ПРИЛЕП - воглавно оштетена од партизаните со демантирање на пругата и блокирање на тунелот кај Богомила. Хуните целосно го уништија секторот Велес до мостот преку Тополка околу 14 километри западно од Велес, каде тие ги уништија сите мостови и ги блокираа тунелите; 11. ПРИЛЕП - пругата е во ред. Оштетувања на зградите и возниот парк од сојузничките бомбардирања; 12. Од ПРИЛЕП до БИТОЛА - нема оштетувања освен на мостот преку реката Црна кај Тополчани; 13. Од БИТОЛА до КЕНАЛИ - пругата во ред. Еден мост јужно од Битола уништен каде исто така една локомотива е надвор од пругата; 14. Од ХАНРИЕВО до ТЕТОВО и ОХРИД - возниот парк е во ред. Пругата се до Кичево е неоштетена, освен мостот преку Вардар во близината на Ханриево. Нема достапни информации за секторот Кичево – Охрид; 15. од ХАНРИЕВО до ОРАШЈЕ - нема оштетувања“.¹⁵

Во однос на состојбата со аеродромите мајорот Милер известува дека и покрај фактот што лично не го видел аеродромот во Битола, истиот според кажувањата на населението на „15 ноември аеродромот бил изоран, но оттогаш се поправа“, а дека аеродромот во Прилеп „постојано бил со кратери направени од Хуните се до евакуацијата од градот. Од тогаш се поправа. Нема згради, освен неколку колиби. Еден

¹⁴ Британските воени мисии, 476.

¹⁵ Британските воени мисии, 477.

авион Штука целосно уништен“.¹⁶ Во однос на аеродромот Петровец истакнува дел истиот „е со кратери... Нема згради или противвоздушна заштита. Два авиони на Хуните се уништени. Еден... нискокрилен еднокрилец од шперплоча, другиот... нискокрилен еднокрилец со метална конструкција“ и дека површината на аеродромот во Скопје „е со кратери“ и дека од тогаш новата власт го поправа. Административните згради биле оштетени, а исто така и болницата, како и дека бил уништен и железничкиот хангар за прием на возовите и дека е уништен целиот возен парк, како и сите главни хангари. Известува и дека еден мал хангар бил однесен од Бугарите пред нивната капитулација. Биле направени големи штети на работилниците. „Во дрводелската продавница машините се оставени недопрени и воздушниот компресор е оставен недопрен“. Бензинската пумпа била неоштетена, „но две пумпи се ОК“. Известува дека „електричната централа е уништена, а дека снабдувањето со струја се врши преку централата ‘Матка’“. Исто така истакнува дека немало проблеми со снабдувањето со вода.¹⁷

Во однос на состојбата на патиштата мајорот Милер ќе истакне дека „повеќето од главните патишта во Македонија се во многу лоша состојба пред се поради негрижа, саботажи и штетите нанесени при повлекувањето на Хуните“. Патот од „1. Грчката граница до БИТОЛА – површината е во прилично добра состојба; мостовите постојано се поправаат; 2. Од БИТОЛА за ПРИЛЕП – површината прилично добра; мостот преку реката ЦРНА... привремено е поправен; 3. Од БИТОЛА за ОХРИД – површината прилично добра, освен на преминот ГАВАТО каде е многу оштетена – во тек се поправки; многу мостови кои се оштетени се поправаат; 4. Од ПРИЛЕП до ВЕЛЕС – површината прилично добра; употреблив од Прилеп до мостот во близината на ИЗВОР... кој е оштетен; не е во употреба од тој мост до Велес, бидејќи сите мостови во тој сектор се оштетени; 5. Од ПРИЛЕП до ГРАДСКО – површината во многу лоша состојба; мостовите кои претходно беа уништени сеуште се поправаат; мостот преку реката ЦРНА на патот кој води кон КАВАДАРЦИ е уништен; 6. Од ГРАДСКО до ВЕЛЕС – површината добра; мостовите ОК, освен еден...кој бил уништен, но еден привремен со капацитет од 6 тони е изграден паралелно со него; 7. ВЕЛЕС – сите мостови уништени; привремено е изграден и е во употреба дрвен мост со капацитет од 20 тони; 8. Од ВЕЛЕС за СКОПЈЕ – површината е лоша; двата моста преку реката ПЧИЊА кај КАТЛАНОВО се уништени, но еден е привремено поправен – капацитет 3 тона; 9. СКОПЈЕ –

¹⁶ Британските воени мисии, 477.

¹⁷ Британските воени мисии, 478.

трите патни мостови не се допрени; 10. Од СКОПЈЕ до ЛЕСКОВАЦ – во употреба; 11. Од СКОПЈЕ до КАЧАНИК – повеќето мостови се уништени. Во моментот се поправаат. Се очекува да бидат готови до 25; 12. Во сегашниот момент не се достапни информации за другите патни правци; 3. Во Македонија во моментот во употреба се следните М/Т: 120 камиони со капацитет од 3 до 6 тони од кои 20 на дизел; 60 цивилни автомобили; 6 автомобили; 14 автобуси; 3 Л. А. Д'с. Од 120 камиони 40 се на располагање на цивилните власти, а останатите ги употребува армијата; 14. Автобуски сообраќај се одвива меѓу СКОПЈЕ и БИТОЛА преку ГРАДСКО и ПРИЛЕП. Патувањето трае 8 часа¹⁸.

Исто така и американската обавештајна служба преку своите членови на воените мисии доставувала информации до својот штаб. Така на 5 март 1945 година американскиот обавештаец доставува информација во однос на патната и железничката инфраструктура во Македонија. Во тој контекст тој истакнува дека „комуникацијата меѓу Скопје и Битола е можна преку Велес, Градско и Прилеп. Патот е многу лошо оштетен и има привремени мостови. Максималната носивост е пет тони. Патот меѓу Велес и Прилеп сè уште не е отворен. Целокупната работна сила е употребена за поправка на железничката пруга од Прилеп за Велес. На железничката пруга од Битола за Прилеп се до мостот на реката Тополка, 10 километри од Велес, во сообраќај е еден воз на ден. Во оваа област постои голем недостиг од јаглен. Патувањето од Битола за Скопје трае околу 4 часа со цип“. Исто така се осврнува и на состојбата со земјоделството по донесувањето на одлуката за формирање на агенцијата Цензес-проз. Во тој контекст истакнува дека „земјоделците од Битола и од Прилеп не ги носат своите прехранбени производи на пазар, бидејќи локалните власти ставија заштитни цени на нивните производи. Заштитните цени се една третина од цените што ги бараат земјоделците. Тие бараат 120 лева за еден килограм жито, додека локалните власти се решени да платат 40 лева. Постои и недостиг од леб во областа. Земјоделците повеќе би сакале облека и сол отколку пари. Солта се употребува за стоката и за подготовка на месото¹⁹. Исто така се известува дека „аеродромот во СКОПЈЕ и железничката линија СОЛУН – СКОПЈЕ се уништени“. Според него „голем број млади си 'играат војници'. Многумина немаат оружје, ама маршираат во групи. Бев информиран дека 'Армијата' сè уште пови-

¹⁸ Британските воени мисии, 479-480.

¹⁹ Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944 – 1945, документи т. 1, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје, Институт за национална историја, 2008), 97.

кува луѓе. 'Армијата' е многу слабо опремена и дури многу послабо дисциплинирана; Очигледно има недостаток од работна сила. Се чини дека жените и децата го вршат најголемиот дел од работата. Мажите се наоѓаат или во 'војската' или на друго место; Пролетното орање е во тек. Има големи стада на кози, овци и крави. Се чини дека недостигаат животни за влечење и за запрежни коли...; Бев известен дека целокупната залиха од болницата била однесена од 'Армијата'. Исто така се известува дека едноставните операции на слепо црево не можат да се вршат во болницата поради недостиг од опрема; Транспортот, особено со коњи и мулиња, е најчест: 'Армијата' употребува камиони. Видов неколку автобуси кои пристигнаа и заминаа од СКОПЈЕ. Железничкиот сообраќај е овозможен од ОХРИД и за БЕЛГРАД; Осветлувањето е неможно по 24.00 часот, а вода има во секое време".²⁰

На 3 мај 1945 година британскиот амбасадор во Белград го известува Министерството за надворешни работи на Велика Британија дека во првата влада на федерална Македонија, формирана на 17 март 1945 година²¹, само „тројца се членови на комунистичката партија“.²²

Британскиот амбасадор во Југославија Ралф Стивенсон го известува (28 мај 1945) Министерството за надворешни работи на Велика Британија за некои акценти од интервјуто на првиот претседател на владата на федерална Македонија Лазар Колишевски. Неговиот интерес го привлече изјавите на Колишевски во однос на администрацијата која според неговите изјави „функционира ефикасно со исклучок на судството кое сè уште не е избрано“. Во однос на образованието Колишевски истакнал дека „владата води просветна малцинска политика, а и српски училишта ќе бидат отворени таму каде што ќе биде потребно“. Во однос на враќањето на српските колонисти „кои беа истерани од страна на бугарските окупатори“ и нивното враќање Колишевски истакнал дека „тоа е тежок проблем кој ќе треба да биде решен во непосредна соработка со централната влада“ и дотогаш „сопственоста на српските доселеници ќе биде заштитена под услов нивните сопственици да не биле активни против партизаните“.²³

²⁰ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави*, 99.

²¹ Првата влада на федерална Македонија е формирана на 16 април 1945 година.

²² *Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945)*, Документи, том I, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја 1995), 201.

²³ *Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948*, Документи, том II, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја 1996), 12.

Британскиот конзул во Македонија Скоуп во својот извештај до Министерството за надворешни работи на Велика Британија насловен како „Скопски дневник“ од јули 1945 година во однос на економските работи истакнува дека „министрите од македонската влада сосема искрено признаа дека има големо незадоволство во Македонија“ и дека „селаните се жалат дека не можат ништо да купат, трговците оти нема трговија, домаќинките оти нема храна итн...Јавното мислење ги обвинува селаните за создавање залихи, иако Министерот за трговија отфрла дека селаните се виновни“. Според Скоуп главната причина за недостатокот на храна „е исклучителната суша и последователната лоша жетва, земањето стоки од непријателот и уништувањето на земјоделските села, чие обновување е попречено од хаотичната состојба во која војските кои се повлекувале ги напуштија целосно сите комуникации“. Поради недостигот на храна било забележливо дека „вредноста на парите како средство за плаќање почнува да се губи и килограм сол, на пример, може да купи стока во вредност многу поголема од нејзината моментална цена. Трамбата почнува да расте меѓу приватните производители и официјалната цена на тутунот која беше навистина објавена следниот ден на 35 динари како и за килограм брашно“. Истакнува дека и „меѓународната трговија, исто така, се извршува врз база на трампа. Албанскиот бензин се разменува за југословенско жито или брашно“.²⁴ Исто така забележал дека „недостигот на компетентни личности во администрацијата ја влошува ситуацијата“ и „недостигот на искуство е хронично и штета е што за политичките прилики не е целосно искористен локалниот талент“.²⁵ Бил информиран дека „реконструкцијата на околу 200 разрушени села се одвива со најголема брзина и со многу сензибилен метод, со охрабрување на селаните сами да ги обноват со државен материјал и техничка помош, сутерирајќи кои новини можат да бидат прифатени“. Му било кажано дека во однос на тоа селаните постигнувале „одлични резултати“ и дека „мостовите исто така се обновени и покрај акутниот недостиг од материјали што овде е хендикеп. Многу фабрики за тутун, брашно и текстил се обновени и се отворени трговски кооперативни продавници“. Потенцира дека „поправката на најважните железнички пруги беше енергично извршена и сообраќајот сега се одвива на главната линија кон Солун сè до Градско. Железничките локомотиви се извадени од речните корита. За чудење е, што дури е тврдоглаво, самоувереноста на владата да ја планира програмата за обнова со нејзини сопствени средства“, но исто

²⁴ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 24.

²⁵ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 24.

така, од министерот му било кажано дека „секоја помош која доаѓа од УНРА, „ќе се смета како добредојдена неочекувана среќа, но дека тие не се зависни од неа“ што според него таквата „енергија и самоувереност бара почитување и заслужува признание“.²⁶ Во однос на економската состојба на населението тој ќе истакне дека „во услови на голема контрола на цените и стоките неопходно е да се држи ситуацијата во раце. Артиклите се поделени во три категории: а) средства за храна како леб, месо и т. н. кои можат да ги продаваат само продавачи на кои им е дозволено во намалени количини и со контролирани цени, б) стоки како што се текстилот, можат да се добијат со купони издадени само во случај на крајна потреба и поконтролирани цени, ц) т.н. луксузни стоки со неконтролирани цени“, и дека „приватната продажба и колењето на животни е забрането под закана на големи казни...повлечени се старите српски и бугарски трговски и работни дозволи и заменети сè со нови. Со време овошјето и зеленчукот е повлечено од локалниот пазар на сметка на високиот профит кој се добива за облека од Белград. Злоупотребата беше сопрена со уредба дека трговците не смеат да работат на пазарот пред 10 претпладне во кое се верува локалните потреби ќе се задоволат. На кондурациите кои поседуваат дозвола неодамна им беше наредено да направат по пар чевли секој, а кожа можеа да добијат по потреба од Градското собрание“. Од министерот добил информација дека „контролата ќе се намали само тогаш кога ќе има доволно стока во секоја категорија за да се овозможи разумна и подеднаква дистрибуција“. Како пример ги наведува тешкотиите кои се појавиле со дистрибуцијата на млеко што било една од причините „да се укине контролата на млеко и да се дозволи слободна продажба на купувачите: претходно контролираната цена од 8 динари се промени веднаш на 22 динари и јас дури слушнав дека едно заостанато литро е продадено во турскиот квартал за 50 динари“.²⁷

И во извештајот од 31 август 1945 година британскиот конзул во Македонија Скоуп се осврнува на економијата во Македонија. Меѓу другото истакнува дека „македонските фабрики кои пред војната работела само за внатрешни потреби, сега произведуваат нешто повеќе од 35% од нивниот претходен капацитет. Производството на храна е зголемена до 80%. Последното вклучува мелење на брашно, производство на храна итн.“. Меѓутоа нагласува дека податоците кои ги добива од министерот „би требало да се сметаат како сомнителни како и сите други изјави кои доаѓаат од земја која сè уште не е во состојба да фор-

²⁶ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 24.

²⁷ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 25.

мира било каква статистичка машинерија“. Ја пренесува информацијата објавена во в. „Нова Македонија“ за извршените поправки на железничката линија за Солун. Според информацијата „уништените мали мостови се заменети со привремени дрвени конструкции, но поправката на четирите главни мостови јужно од Градско бараат челични спојници, а кои во моментот не можат да се добијат...Тунелот на линијата помеѓу Велес и Прилеп е поправен и преку него се одвива сообраќајот“.²⁸ Го известува Министерството за надворешни работи дека „контролата на движењето меѓу градовите е попуштена“ и како резултат на тоа можел да „преземе неколку патувања со кола во внатрешноста на Македонија“ што, според него, „се претвори во техника за добивање на информации со нудење транспорт на сосема непознати лица кои се многу послободни да прифатат таква помош во сегашниот момент и се обично подготвени да одговорат на било кое прашање и дури на послободни информации и мислења, имајќи ја предвид сигурноста на возилото во движење, но и дека се надвор од погледите и дослухот на сите можни денунцијанти“.²⁹ По посетата на регионот на Тетово и Гостивар констатира дека тој крај бил „во многу подобра состојба отколку онаа во скопската долина, подобро наводенет и оттаму родот е помалку исушен“ и дека „целата храна е точно распределена и јас бев во можност да добијам јадење без купони“ и дошол до заклучок дека „економската состојба не е толку лоша во таа област, иако селаните приговараат што не можат да најдат ништо да купат откако ќе ја продадат својата стока“, но дека „состојбите сигурно се положи отколку пред војната, но се чини дека постои предупредување дека обновата неизбежно мора да биде бавна“.

За разлика од констатираните состојби во тетовско-гостиварската област Скоуп се осврнува и на состојбите во источна Македонија и констатира дека „крајот меѓу Велес и Штип е толку исушен што не може да се опише, иако е една од најголемите житни области на Македонија“, дека по собирањето на жетвата таа област личела на „безнадежна пустина“. Но и покрај таквата состојба, му било кажано дека „има доволно храна во областа до крајот на зимата, но дека се неопходни транспортни средства“, дека „жетвата на оризот во Кочани е добра како и приносот на афионот“, а дека „жетвата на тутунот е мала, но со добар квалитет“, и дека постоел голем „недостиг на текстил“. Немал сознанија за економската состојба во „југозападната област“, а додека резервите со храна во селата на Скопската област била многу мала и

²⁸ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 30.

²⁹ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 31.

дека „половина од резервите чувани во 1944^{та} година одвај можат да послужат да се помине зимата“.³⁰ Во однос на психолошко-културното однесување на Македонецот британскиот конзул Скоуп можел да заклучи дека „критиките за немарноста и безгрижноста на народот како целина се чести и оправдани. Природната индолентност и политичките состојби во последните петстотини години му ја одзедоа на просечниот Македонец целата иницијатива за да ги изврши навремено поправките. Секоја појава на благосостојба, особено на луксуз, треба да се избегне на секој начин и надворешна појава на сиромаштија е нормална дури и кај богатите селани“ и дека „чиновниците, школските учители, ситните службеници и сличните за првпат со малку пари во нивните џебови, откриваат дека нема ништо на што можат да ги потрошат“.³¹ Му бил предочен проблемот со недостиг од учители. Како пример наведува дека една учителка во село во близината на Скопје учела „40 ученици од сите возрасти...таа немаше помошник и ја има поделено измешаната група во четири класа на кои им посветуваше по два часа предавање во текот на осумчасовниот ден. Предавањето на новиот македонски дијалект е отежнато, поради недостиг на било какви книги, вклучувајќи само речници и граматика, но дури и било какви други текстови, освен локалниот весник кој, претпоставувам, е првата литературна продукција на литературен јазик. За предавања на други предмети се користат било српски било бугарски книги, по успешното меѓусебно убивање“, но и дека „учителите штотуку го завршија курсот кој траеше шест недели и сега мора да го поминат ‘политичкиот испит’ пред тие повторно да се вратат на работа на почетокот на новата школска година“.³²

И амбасадорот на Велика Британија во Југославија Ралф Стивенсон на 6 август 1945 година кон својот извештај, упатен до Министерство за надворешни работи на Велика Британија, поднесува и „еден интересен и корисен менорандум подготвен од господин Хеникер-Мејџор кој неодамна се врати од посета на Скопје“. Од разговорите што ги имал во Македонија со „македонските службени лица“ Хеникер-Мејџор дошол до заклучок дека „во рамките на ограничувањата диктирани на нив од страна на централната влада, македонската влада има намера да ја земе целата автономија што може во тие рамки“. Забележал дека и покрај обидот на Централната влада да воспостави „ефективна контрола на Македонија...смета за мудро да направи некои отстапки за

³⁰ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 32.

³¹ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 33.

³² Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 36.

повторно буђење на македонскиот национализам“. Потенцира дека „во македонските владини оддели скоро сите службеници се Македонци со останатите од бугарската окупација“. Од разговорот што го имал со македонскиот претседател на владата Лазар Колишевски добил информација дека „владата нема потреба од српски службеници, бидејќи има голем број македонски службеници“, а дека „српските службеници се корумпирани и во секој случај ќе бидат во неможност да ги извршуваат своите должности, бидејќи сите службени работи се вршат на македонски јазик“. Во однос на поранешните српски колонисти добил информација дека „на многу српски малосопственици кои го помагаа партизанското движење ќе им биде дозволено да ја вратат својата земја“ и дека како резултат на тоа „некои српски колонисти се вратија“. Меѓутоа, бил информиран дека на поголемиот дел од српските колонисти немало да им биде дозволено да се вратат во Македонија, бидејќи истите „ја добија илегално земјата и таа им беше земена од Бугарите“, а кога Бугарија капитулирала, земјата била конфискувана од државата „како непријателска сопственост“. Од разговорот Хеникер-Мејдор добил впечаток дека претседателот на владата на федерална Македонија Лазар Колишевски сè уште не бил сигурен дали ќе можеле да се вратат во Македонија оние српски колонисти кои своите имоти ги стекнале законски и поради „несигурноста од нивната позиција сè уште ги заплашува да се вратат“. И самиот констатира дека во федерална Македонија имало „сериозен недостиг од земја...и сосема е јасно од она што се случи неодамна, дека земјата на српските колонисти е конфискувана со неубедливиот изговор за задоволување на безимотните Македонци“.³³ Неговите прогнози биле дека „Србите ќе се вратат во Македонија како техничари и службеници во оние организации кои се под директна контрола на централната влада, но ќе бидат исклучени од локалните служби кои се контролирани од македонската влада и веројатно ќе бидат привлечени да се вратат како приватни доселеници“. Во однос на враќањето на српските колонисти Хеникер-Мејдор претпоставувал дека постои „судир меѓу Скопје и Белград, бидејќи централната влада на неколку пати категорично нагласи дека на поранешните колонисти треба да им се дозволи да се вратат на нивните предвоени живеалишта и дека македонската влада прави сè што може да заземе курс меѓу Сцилитена централизмот на Белград и Харибдата на сепаратистичките македонски аспирации“. Тој сметал дека Централната влада била принудена да му оди на „рака на силното српско мислење кое е целосно антимакедонско кон сегашната македонска

³³ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 47.

автономија и исклучувањето на Србите, додека македонската влада најмногу смета на помошта на македонското национално чувство“ и дека Централната влада го нагласува местото на Македонија во федеративна Југославија, а македонската влада го нагласува автономниот аспект на македонската позиција“. ³⁴ Исто така се осврнува и на образованието и од она што можел да го види и дознае констатирал дека покрај обезбедувањето од македонската влада на школи за турското, албанското и српското малцинство „во сите други школи наставата се изведува на македонски“. Забележал и дека во „некои целосно српски говорни подрачја се учи само македонски, а и Цинцарско-Влашкото малцинство даде молба да учи на македонски јазик, бидејќи тие немаат сопствен пишан јазик“, и дека „македонските школски книги и речници ќе бидат набавени на почетокот на следната школска година“. Согледал дека наставата се „одвива во тешки услови без книги“ и со „неколку обучени учители“. Од сето она што го преземала македонската влада заклучил дека „голем чекор е направен за повторно откривање и формирање на одделна македонска литература и фолклор“. ³⁵ Се осврнал и на позицијата на македонската православна црква „која при крајот на април ја прогласи својата независност од Српската патријаршија, сега е управувана од македонски црковен совет и се чини веќе ужива извесна независност. Нејзините цели се опишани како „полуавтономен статус во југословенската православна црква“. Таквиот развој на настаните за „независен статус“ според Хеникер-Мејдор во Белград „е пречекан со изненадување“. ³⁶

Според неговите согледувања „низ цела Македонија е раширено големо незадоволство и разочарување од новиот режим и тоа се прошири и на некои елементи од старото партизанско движење“. Причините за таквата состојба не требало да се бараат „многу далеку“, бидејќи „Македонија настрада малку во војната и со ослободувањето очекуваше да ги добие сите повластици“. Но, наместо тоа, според него „тие за првпат се најдоа во ситуација да бидат регрутирани во Армијата или во работни одделенија. Имаше самоволни апсења, иако тие беа само неколку во споредба со другите делови од земјата, масовна реквизиција од армијата и економска и финансиска неспособност... Постои недостиг од потрошувачка стока; изгледите за лоша жетва се резултат на недостигот од дожд; високите плати и цени, прераните обиди владата да го стави бизнисот под нејзина контрола без да има организаци-

³⁴ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 48

³⁵ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 48.

³⁶ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 109.

ја да го раководи, е процес кој многу го спушти социјалното ниво во Македонија, повеќе отколку српскиот недостиг на големи бизниси и тешка индустрија“.³⁷ Според него основната причина зошто тоа незадоволство не се кристализира „во активна опозиција, пред сè се должи на цврстата рака на полицијата и недостиг од лидер“ и дека освен комунистичката партија не постоела опозиција. Тие се надевале паѓањето на комунистичката партија да се случи „одвнатре или со надворешна интервенција“.³⁸ Тој стекнал впечаток дека меѓу „интелигенцијата, трговците и дури некои селани, по незгодите предизвикани од обидот на Македонија да застане на свои нозе, изразија желба по секоја цена да се стави крај на експериментот со македонската автономија и да се врати дел од сигурноста и стабилноста“. А за да се постигне тоа, според Скоуп „можно е само под непосредна контрола на Белград“ и дека „тие би го одобриле враќањето на предовениот статус на Македонија“.³⁹

Се осврнува и на значењето на економскиот аргумент кој го имала Македонија пред да биде поделена со Балканските војни, бидејќи „зимските пасишта за презимување на голем број стада, од сегашна бугарска и југословенска Македонија, беа рамниците на северна Грција. Стадата од летните пасишта во планините на југословенска и бугарска Македонија в зима слегнуваа во Грција“. Но „со подигањето на вештачките граници таквата практика престана, а со тоа и ефектот од одгледувањето на овци во бугарска и југословенска Македонија што им нанесе голема и сериозна штета и осиромашување на тамошните селани. Тоа особено многу ја погоди бугарска Македонија, бидејќи таа нема никакви зимски пасишта и овците треба да останат преку целата година на сиромашните летни пасишта. Во прилог на ова, во планинските предели на северна Грција, долините и природните трговски пасишта водат само кон север и многу од селата и градовите се целосно непристапни од југ“, а подигањето на границите во 1913 година „го принуди населението да ги праќа своите производи на југ, што предизвика голема штета за нив. Некои македонски градови, особено Битола, го изгубија својот напредок токму поради тоа. Понатаму, на егејскиот брег, вклучувањето на пристаништата кои бележеа напредок како Кавала во Грција ги направи практично неупотребливи. Преку него пред 1912 се вршеше најголемиот увоз во Бугарија и за сега тој увоз се врши преку Црното Море“.⁴⁰

³⁷ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 49-50.

³⁸ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 49-50.

³⁹ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 51.

⁴⁰ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 59.

Литература:*Објавени документи:*

- Британските воени мисии во Македонија 1942-1945.* Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Државен архив на Република Македонија, Матица Македонска, 2000).
- Велика Британија и Македонија. Македонското автономно движење во северозападна Грција: неговата поставеност и сегашна историја 1941-1945,* Документи том III. Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја 1998).
- Велика Британија и Македонија,* превод и редакција: д-р Тодор Чепреганов, д-р Лиљана Пановска, (Скопје: Државен Архив на Република Македонија, 2006).
- Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944 – 1945.* Документи, т. 1, Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја, 2008).

Монографии и статии:

- Чепреганов Тодор, *Британската управа за специјални операции (СОЕ) во Македонија: Британските воени мисии во Македонија (1942-1945),* (Скопје: Институт за национална историја, 2001).
- Чепреганов Тодор, *Велика Британија и македонското национално прашање (1944-1948),* (Скопје: Институт за национална историја, Екопрес-Магна скен, 1997).
- Чепреганов Тодор, *Политиката на Соединетите Американски Држави и Велика Британија спрема Македонија во текот на Втората светска војна,* (Скопје: Институт за национална историја, 2012).